

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ АВТОРСЬКИХ ПРАВ В СИСТЕМАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

© Голощук Р.О., Вовк О.Б., 2008

Розглянуто проблеми захисту інтелектуальної власності (ІВ) і комп'ютерного авторського права (КАП) у сфері дистанційної освіти (ДО) в Україні. Висвітлено проблеми захисту АП у системах дистанційного навчання. Запропоновано шляхи вирішення спірних питань у цій галузі.

The article is devoted to the problems of protection of intellectual property (IP) and computer copyright in the field of distance education (DE) in Ukraine. The problems of protection of IP are reflected in the systems of distance studies. The ways of solving difficult questions are offered in this area.

Вступ

Інноваційна модель розвитку України, її модернізація, а також підвищення конкурентоспроможності у світовій соціально-економічній системі залежать від розв'язання проблем створення ефективної системи охорони інтелектуальної власності (ІВ). А це, своєю чергою, сприяє перспективі розвитку новітніх підходів до сфер, які визначають обличчя світової економіки ХХІ століття — економіки, що ґрунтується на знаннях.

Україна прагне інтегруватися до світової спільноти з охорони інтелектуальної власності. Зокрема за останні роки Україна значно активізувала процес входження в світові структури, що регулюють інтелектуальну власність, і вже є учасницею 15 з 26 універсальних міжнародних конвенцій і договорів у цій сфері.

Водночас треба зауважити, що в законодавстві України відсутні нормативні документи із питань охорони інтелектуальної власності в інформаційному суспільстві, мережі Інтернет, хоча проблеми охорони інтелектуальної власності сьогодні вийшли в світі на перший план і стали вже не просто юридичними або комерційними питаннями. Унаслідок всеосяжної інтелектуалізації сучасної світової економіки вони дедалі більше стають політичною проблемою, пов'язаною з економічною безпекою та вимагають стратегічних підходів до їх вирішення.

Низькі стандарти захисту інтелектуальної власності в Україні значною мірою визначаються недостатньою кількістю кваліфікованих фахівців у цій сфері.

Крім того, створенню в Україні ефективної системи охорони інтелектуальної власності перешкоджають передусім недоліки правової системи країни. Значну роль відіграє і пануюча в суспільстві зневага до охорони прав інтелектуальної власності, відсутність належного інформаційного забезпечення діяльності в галузі охорони інтелектуальної власності.

Увага до дистанційної освіти зумовлена орієнтуванням на європейські і світові тенденції, оскільки ця форма отримання професійних знань стає дуже популярною.

Розвиток дистанційної освіти в Україні є зовсім новим підходом для української вищої школи. Якоюсь мірою її можна порівняти із заочною формою навчання. Проте дистанційна освіта, яка ґрунтується на сучасних ресурсах – інформаційних технологіях, – має іншу мету: наблизити освіту до будь-якої людини у будь-якому куточку планети.

Винятковий характер новітніх цифрових засобів руйнує класичні методи захисту авторських прав, що використовуються для друкованих праць.

Тому актуальним є пошук рішень для захисту прав інтелектуальної власності в Інтернет-середовищі, зокрема під час розроблення дистанційних курсів і викладення їх у мережі Інтернет.

Аналіз попередніх досліджень

Огляд досліджень проблем захисту ІВ треба почати з Акту про захист авторських прав, прийнятого в 1976 році в США. У цьому документі встановлені відповідні норми авторського права загалом і зокрема в освітній галузі [1].

Цей документ захищає власників оригінальних робіт, авторів ідей і дає ексклюзивне право на відтворення копій своїх робіт, але встановлює певні послаблення виняткових прав авторів при суспільному використанні матеріалів у разі їх законного придбання. Такі дії широко використовуються у вищій освіті і мають іншу назву – „справедливе використання”.

Таке „справедливе використання” дає змогу копіювати інформацію з навчальною метою, проводити наукові дослідження, дає вільний доступ до матеріалів бібліотек громадянам, що використовують ці ресурси для особистого користування. Такими інформаційними ресурсами є книги, газети, журнали, фільми, електронні видання, дистанційні курси тощо.

Концепція „справедливого використання” визначає ситуації, в яких захищені матеріали можуть використовуватися без спеціального дозволу правовласника авторського права. Однак сучасні технології дають змогу зловживати цією можливістю. Тому було запропоновано дотримуватись таких засад „справедливого використання”:

- § стислість вибору;
- § добровільність рішення;
- § сукупний результат використання вибору.

В контексті захисту ІВ в сфері ДО термін „справедливе використання” має задовольняти такі вимоги:

- § викладач не повинен завдавати шкоди конкурентоспроможності первинної роботи;
- § мета і характер використання повинні бути освітніми та неприбутковими;
- § скопійований матеріал повинен бути цитатою або частиною оригінальної роботи і не бути критичною (основною) частиною.

Перша умова є найскладнішою і спірною.

Визначеною є також довжина робіт, що можуть бути скопійовані, зокрема:

- § 1000 слів або 10% прози як цитати;
- § одну ілюстрацію, діаграму або картинку на книгу або періодичне видання;
- § короткий опис обсягом меншим за 250 слів або цитату більшого обсягу, але також не більше ніж 250 слів.

Обов'язковою вимогою є посилання на оригінальну роботу.

Існують і певні заборони, пов'язані з поняттям „справедливе використання”:

§ несанкціоноване копіювання не можна використовувати замість офіційного придбання книг, періодичних видань тощо;

§ несанкціоноване копіювання неприпустиме для створення компілятивних робіт;

§ несанкціоноване копіювання заборонено робити зі Стандартів та інших подібних документів;

§ копіювання не може бути багаторазовим;

§ дозвіл на копіювання отримується тільки від правовласника авторського права (однак, для робіт, що опублікувалися до 1 березня 1989 р, пошук правовласника авторського права може бути ускладненим) [2].

Часто викладачі дистанційного навчання використовують мультимедійні презентації як один з елементів стратегії навчання. У таких випадках вони повинні пам'ятати, що:

§ оригінальні мультимедійні роботи захищені авторським правом;

§ об'єднання змісту декількох джерел може бути захищене авторським правом.

Недавні доповнення до законодавства в США, такі як, наприклад, DMCA і TEACH Act, трохи поліпшили ситуацію стосовно згаданого Закону з врахуванням стрімкого розвитку цифрових технологій.

Творці електронних праць можуть використовувати згаданий Закон для кращого розуміння основних аспектів охорони ІВ, зокрема:

- § порядок передачі прав на створені роботи;
- § права на демонстрацію створеної роботи;
- § права на відтворення;
- § права на розповсюдження своїх робіт;
- § порядок створення адаптаційних та похідних робіт [3].

Цілі статті

Мета статті – розглянути проблеми захисту авторських прав у системах дистанційного навчання та окреслити можливі варіанти вирішення цих проблем.

Основний матеріал

В еру бурхливого розвитку економіки та промисловості суспільство шукає нових джерел отримання знань як капіталу. Розсунувши часові і просторові межі навчальних класів та аудиторій, швидко здобуває популярність так звана дистанційна форма освіти. Розвиваючись, віртуальні університети, консорціуми і корпоративні товариства забезпечують нові шляхи до вивчення тих чи інших курсів, необхідних в умовах ринкової економіки, дають можливість отримати декілька вищих освіт.

Проте активне впровадження дистанційної форми навчання через Інтернет-технології створює багато колізій в питаннях захисту ІВ.

Одним зі шляхів вирішення цієї проблеми є розроблення методологій для регулювання відносин інтелектуальної власності впродовж всього періоду навчання за дистанційною формою, а також вивчення спеціалізованих навчальних дисциплін на всіх освітніх рівнях.

З огляду на це варто було б запровадити певні базові курси, які б містили основні поняття ІВ ще на рівні школи – хоча би під час початкового вивчення комп'ютерних технологій та Інтернету, оскільки необхідним є усвідомлення того, що комп'ютерна система, програма чи інформація, викладена в Інтернеті, комусь належить і є інтелектуальною власністю автора. ДО також є одним з варіантів використання інформації у світовому віртуальному просторі.

Сьогодні немає чіткого визначення для дистанційних навчальних матеріалів (e-learning material). Отже, індивідуальні інституції і навчальні заклади зокрема повинні створювати їх самостійно на основі чинної в країні законодавчої бази для використання їх при оформленні контрактів з авторами чи при розв'язанні суперечок щодо порушення авторських прав у сфері дистанційної освіти [10].

Для чіткого розуміння специфіки цієї галузі можна керуватися „Положенням про дистанційне навчання”, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 21.01.2004 №40, де основні терміни та поняття подані у такій редакції [12].

Освіта – це процес, внаслідок реалізації якого отримується результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, при якому вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання.

Дистанційна освіта – це освіта, яка орієнтована на використання інформаційно-комунікаційних технологій та здобувається за допомогою дистанційного навчання.

Дистанційне навчання – це цілеспрямований процес передавання і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається в основному за педагогічними та інформаційними технологіями дистанційного навчання.

Дистанційний курс – це інформаційний продукт, достатній для проведення навчальним закладом дистанційного навчання за окремою навчальною дисципліною.

Дистанційний курс повинен бути створений як навчально-методичний програмно-інформаційний комплекс з окремої дисципліни та містити навчальні матеріали інформаційно-змістовного, контрольного-моніторингового та інформаційно-комунікаційного блоків, які дають змогу організувати навчальний процес студента, який навчається самостійно на відстані від навчального закладу.

Дистанційний курс повинен містити такі засоби:

- § надання навчального матеріалу студенту;
- § контролю успішності студента,

- § зв'язку „користувач – програма”,
- § інтерактивного зв'язку „студент – викладач”,
- § швидкого оновлення курсу новою інформацією, корегування помилок.

Створення дистанційних навчальних матеріалів незмінно призводить до появи нових авторських прав на такі об'єкти. Найчастіше це може бути копірайт (copyright). Зазвичай копірайтом захищаються комп'ютерні програми чи навчальні платформи та їх елементи, текст, будь-які графічні та відеозображення, звуковий супровід або його поєднання з іншими компонентами. Цей перелік не є вичерпним, оскільки нові інформаційні технології створюють нові форми інтелектуальної власності.

Графічно це можна зобразити так (рис. 1, 2).

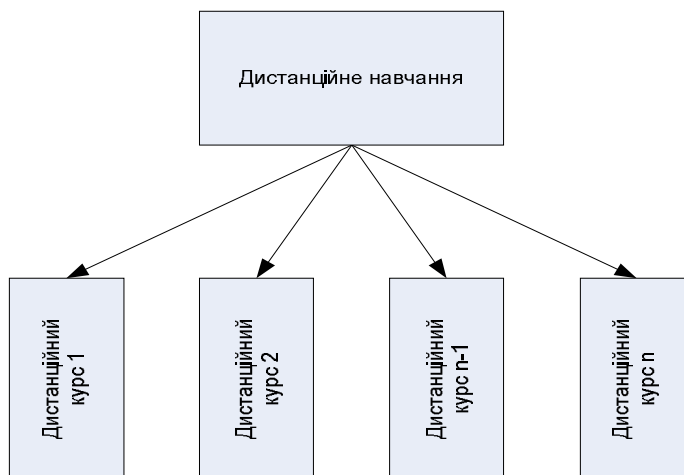

Рис. 1. Структура дистанційного навчання

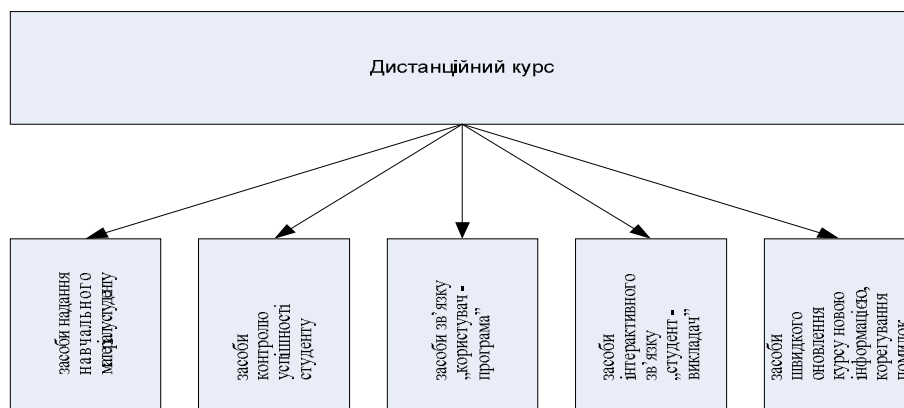

Рис. 2. Основні складові дистанційного курсу

Оскільки підручники завжди становили фундамент системи освіти, з переходом освіти на електронний рівень підручник має набувати нових якостей.

Електронний підручник (словник, довідник, енциклопедія) – комп'ютерна програма, яка надає інформацію з конкретної галузі знань та можливість її пошуку.

Згідно з законом „Про авторське право і суміжні права”, визначення комп'ютерної програми є таким:

Комп'ютерна програма — набір інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів чи у будь-якому іншому вигляді, виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером, які

приводять його у дію для досягнення певної мети або результату (це поняття охоплює як операційну систему, так і прикладну програму, виражені у вихідному або об'єктному кодах) [11].

Комп'ютерна навчальна програма – комп'ютерна програма, що забезпечує можливість студенту в інтерактивному режимі самостійно засвоїти певний обсяг знань, або сформувані вміння та навички, або перевірити рівень навчальних досягнень у певній предметній галузі.

Пакет тестових завдань – комп'ютерна програма, що містить завдання для автоматизованого контролю знань, які відповідають вимогам до оформлення тестів, містять тести для поточного, модульного та підсумкового контролю.

Педагогічні технології дистанційного навчання – це технології створення і використання для індивідуалізованого навчання студентів (учнів, слухачів) дидактично та методологічно оформленого навчального матеріалу у вигляді дистанційного курсу, опосередкованого інтерактивного спілкування між студентами (учнями, слухачами) та викладачами з використанням інформаційних технологій, комп'ютерної техніки та телекомунікаційного зв'язку.

Інформаційні технології дистанційного навчання – це технології створення, передачі і збереження навчальних матеріалів, організації і супроводу навчального процесу за допомогою комп'ютерної техніки та телекомунікаційного зв'язку.

Опис педагогічних технологій використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) – ретельно описаний за часом порядок реалізації мети навчання з використанням ІКТ [4, 5].

Визначаючи власника роботи, треба розрізнити незалежно створені роботи і “роботи за наймом.” У першому випадку власником є автор. В другому — роботи належать наймаючій стороні. У випадку з дистанційним навчанням не завжди чітко визначено, чи автор працює незалежно чи як найнятий працівник навчального закладу.

При класичному підході до викладання викладач формує матеріали курсу згідно з його посадовими обов'язками. В контексті дистанційної освіти викладач може розробляти курс індивідуально. Через таку двозначність виникає колізія між двома академічними моделями власності інтелектуальної власності: Модель підручника і Модель програмного забезпечення.

Згідно зі статтею 23 Закону України “Про авторське право й суміжні права” “Вільне відтворення примірників твору для навчання ” та статтею 444 Цивільного кодексу України “Випадки правомірного використання твору без згоди автора” матеріали, призначені для навчання, можуть містити результати інтелектуальної діяльності інших авторів за умови дотримання існуючих вимог та зазначення джерела запозичення та імені автора, причому обсяг такого відтворення повинен відповідати зазначеній меті [6, 7].

Автори часто переносять презумпції авторського права щодо академічних матеріалів на віртуальні і наполягають на тому, що цифровим матеріалам курсу потрібно надати такий самий захист, як і традиційним матеріалам.

Занепокоєння викликає і так звана „мобільність матеріалу”. Зокрема, постають питання „Чи можливе перенесення прав та чи можливий захист авторських прав на матеріали курсу в інших форматах (наприклад, на CD чи DVD)? Або „Хто є правовласником таких матеріалів? Останнє питання для навчальних закладів є важливим, оскільки цифрові курси і матеріали курсу автори можуть продаватися і іншим навчальним установам, що безпосередньо конкурують з закладом, який надає технічну підтримку розробленому дистанційному курсу.

У зв'язку зі стрімким зростанням можливостей щодо реалізації курсів дистанційної освіти в WWW необхідно чітко визначити питання власності і контролю над вмістом курсу, створеним для дистанційних навчальних курсів. Дистанційні курси вимагають технічної підтримки, яку можуть надавати навчальні заклади. Отже, навчальні заклади прагнуть отримати право власності на створені матеріали, щоб компенсувати витрати, пов'язані з технічною підтримкою дистанційних курсів.

Розглядаючи описану вище ситуацію, треба зазначити, що за винятком робіт, виконаних за спеціальними дорученнями, закон є на стороні класичних академічних традицій, тобто загалом авторам надаються повні права на надрукований вміст курсу та академічні матеріали, які вони створюють.

Це так звана “Модель підручника”, яка з'явилася в результаті реалізації прав власності на друковані роботи (зокрема підручники, статті, матеріали лекції та інші публікації). Окрім того, через відносно низькі темпи розвитку і недостатнє фінансування таких робіт навчальні заклади зазвичай не претендують на право власності на таку академічну продукцію.

З іншого боку, “Модель програмного забезпечення” використовує доволі динамічні ресурси, що інтенсивно розвиваються. Це, своєю чергою, робить такі роботи більш конкурентоздатними на ринку знань порівняно з академічними публікаціями. Тому навчальні заклади більш зацікавлені в правах володіння такою продукцією.

Загальну схему відношень між розробниками дистанційних курсів та навчальними закладами показано на рис. 3.

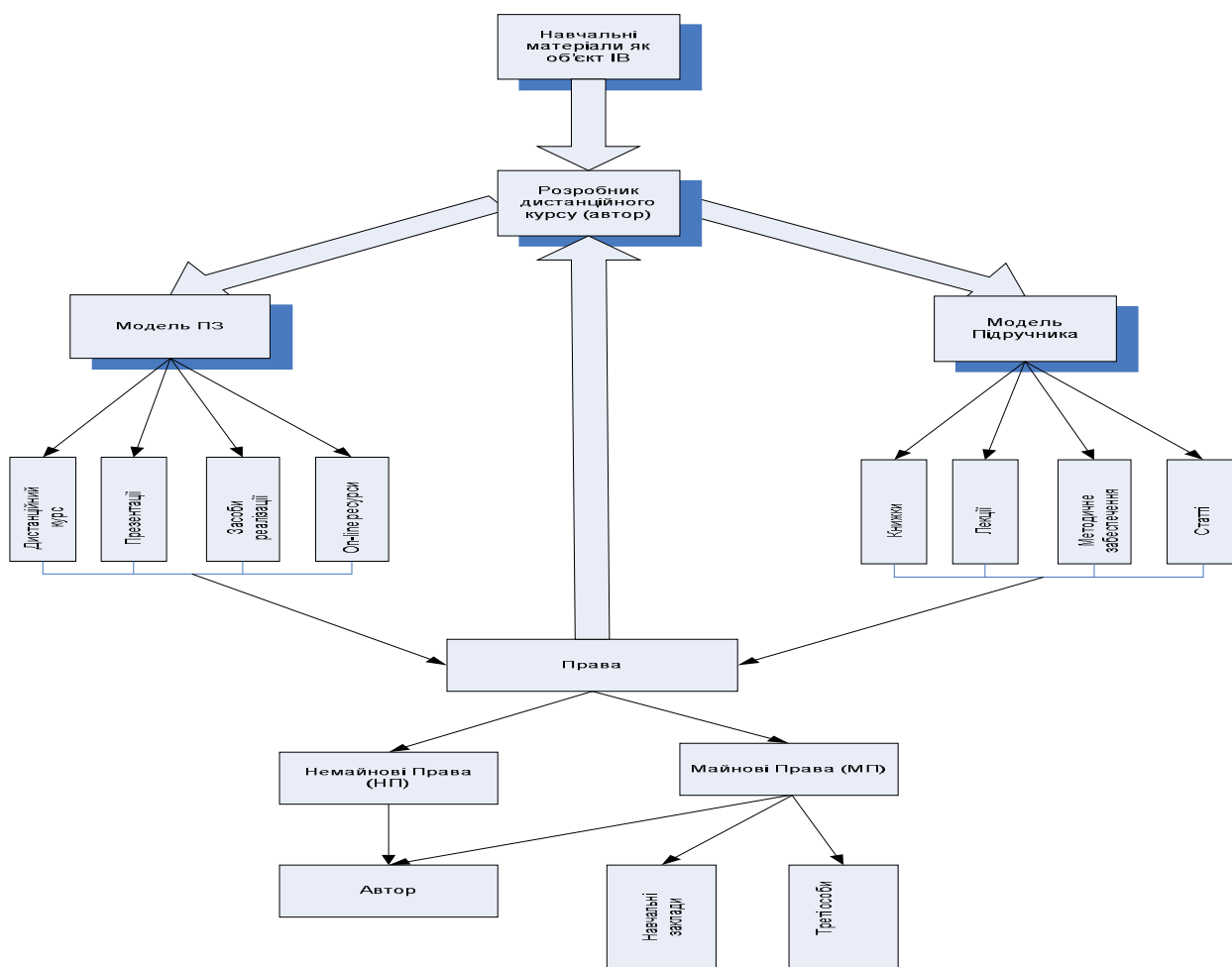

Рис. 3. Схема відношень між розробниками дистанційних курсів (авторами) та навчальними закладами

Для регулювання взаємовідносин між авторами дистанційних курсів та навчальними закладами для забезпечення прав та захисту інтересів автора та університету необхідним є розроблення механізму реєстрації права власності на результати інтелектуальної діяльності у галузі дистанційного навчання.

Цей процес може містити такі етапи:

1. Права власності на результати інтелектуальної діяльності у галузі дистанційного навчання повинні реєструватись після визнання інформаційного ресурсу навчально-методичною працею, що повинно бути засвідчено довідкою. Довідка повинна видаватись відповідною Методичною радою навчального закладу.

2. Інформаційний ресурс повинен бути розміщений у фонді навчально-методичних праць на електронному носії.

3. Стосунки між автором та роботодавцем повинні бути чітко зафіксовані окремим договором.

Для уникнення суперечок між авторами створених курсів та навчальними закладами має існувати чіткий розподіл прав, які мають дочірні навчальні заклади або заклади-партнери. Зокрема навчальні заклади повинні дотримуватись:

1. Угод про “non-compete” („non-compete” – угода або угода про неконкуренцію (CNC)) – це договір, за яким автор (Працівник) зобов’язується не розголошувати деталі його наукових розробок до закінчення терміну договору, а навчальний заклад (Працедавець) зобов’язується не наносити матеріальної чи моральної шкоди автору розробки під час повторного використання чи продажу предмета договору.

Застосування таких позицій дає впевненість, що автор, працюючи на нового працедавця, не розголошуватиме конфіденційну інформацію про дії попереднього працедавця, наукові методи, маркетингові плани чи майбутні проекти.

2. Угод з “shop rights”.

За цими угодами Працедавець загалом буде власником будь-яких торгових таємниць, які використовуються ним, зокрема тих, що створені Працівником згідно з укладеним з Працедавцем договором.

Зі свого боку, Працедавець повинен вжити необхідних заходів, щоб зберегти секретність інформації працівника. При цьому ця угода не поширюється на загальні знання, навички та досвід, здобутий працівником протягом його роботи. Крім того, працівник має право на безперервне використання цих надбань. Проте це не дозволяє працівникові використовувати або розголошувати робочі таємниці працедавця.

Оскільки поняття дистанційного навчання нерозривно пов’язане з поняттям Інтернет, то необхідним також є розгляд синтезу інтелектуальної власності та комп’ютерних прав в мережі Інтернет.

Основними кроками в розв’язанні цього питання повинні стати розроблення та впровадження відповідних об’єктно-орієнтованих інтелектуальних систем для отримання необхідних даних, знань, метазнань, довідок, пошуку потрібної інформації та створення відповідних баз даних та знань на основі сучасних інформаційних технологій та семантично-лінгвістичного підходу.

Такі системи повинні створюватись на певних засадах. Розглянемо їх.

Основними вимогами є:

- § оперативне корегування навчального матеріалу підручника (on-line-корегування);
- § чітка авторизація користувачів;
- § забезпечення інтерактивного взаємозв’язку “студент–викладач–студент”;
- § наявність експрес-тестів для поточного оцінювання знань;
- § диференційований поділ користувачів за рівнем підготовленості;
- § можливість автономного функціонування.

Інтелектуальні системи, які обліковували б записи про права власності на результати інтелектуальної діяльності в галузі дистанційного навчання, повинні складатись з:

§ головної сторінки (під головною сторінкою розуміється комплекс інформації, для ознайомлення з якою потрібна авторизація, і які містять наступні елементи. Вона повинна бути простою в навігації і на ній користувач міг би отримати інформацію про основні розділи викладеного матеріалу);

§ системи пошуку;

§ системи рекомендацій та підказок;

§ системи навігації;

§ бази даних.

У додаткових функціях можна передбачити створення системи словників відповідних термінів; базу літературних посилань за цією тематикою тощо.

Висновки

Згідно зі статтею 23 Закону України “Про авторське право й суміжні права” “Вільне відтворення примірників твору для навчання ” та статтею 444 Цивільного кодексу України “Випадки правомірного використання твору без згоди автора”, матеріали, призначені для навчання, можуть містити результати інтелектуальної діяльності інших авторів за умови дотримання існуючих вимог та зазначення джерела запозичення та імені автора, обсяг такого відтворення повинен відповідати зазначеній меті [6, 7].

Водночас треба зауважити, що у законодавстві України відсутні нормативні документи із питань охорони інтелектуальної власності в інформаційному суспільстві, мережі Інтернет, хоча проблеми охорони інтелектуальної власності сьогодні вийшли в світлі на перший план і стали вже не просто юридичними або комерційними питаннями. Унаслідок всеосяжної інтелектуалізації сучасної світової економіки вони дедалі більше стають політичною проблемою, пов’язаною з економічною безпекою та вимагають стратегічних підходів до їх вирішення.

Незважаючи на те, що в основному світова система регулювання охорони інтелектуальної власності вже сформувалася, сьогодні немає будь-яких законів щодо захисту інтелектуальної власності на цифрові матеріали, отже, до проблем ІВ потрібно підходити спочатку на рівні навчального закладу через договори та контрактим.

На цьому етапі установи повинні співпрацювати з авторами та юридичними конторами на місцях. Це дасть змогу встановити окрему ціну на кожен частину, що входить до курсу.

У цьому випадку навчальні заклади повинні чітко зафіксувати рівень використання ресурсу, а також чітко розмежувати права, якими володіють автори створених дистанційних курсів, та права, якими володіють навчальні заклади. Причому порядок та об’єм наданих прав у різних закладах буде різним, що зумовлено специфікою самих навчальних закладів або діапазоном використовуваних технологій.

Крім того, у договорі можуть наводитись рекомендації щодо ефективного використання тих чи інших сучасних технологічних ресурсів, що, своєю чергою, сприяє кращому поширенню дистанційних курсів. Зокрема, це може бути Інтернет-провайдер або протокол передачі даних.

Взаємодія робочих тасмниць з іншими правами інтелектуальної власності може сильно ускладнювати ситуації, пов’язані з взаємовідносинами автора з навчальним закладом.

Наступним кроком захисту авторських прав на матеріали дистанційних курсів, що розповсюджуються в мережі Інтернет, повинна стати реєстрація робіт у відповідних органах державної влади.

Тут виникає такий нюанс. Хоча така реєстрація не є обов’язковою, вона покликана забезпечити захист авторських прав згідно з чинним законодавством і є доказом авторства при виявленні порушень авторського права щодо певного об’єкта, якщо такий факт буде встановлено або у тому випадку, якщо власність складна або коли передбачаються багаторазові похідні використання.

Загалом немає чітких вказівок щодо складання таких угод. Крім того, немає чіткої узгодженості між самими навчальними закладами щодо ступеня контролю над інтелектуальною власністю, поширюваною у Всесвітній мережі, оскільки деякі навчальні заклади бажають суворого контролю над цифровою інтелектуальною власністю, тоді як інші лояльніше ставляться до контролю над такими об’єктами ІВ.

Процес створення ефективних угод щодо захисту авторського права є складним. Проте такий процес потрібний для того, щоб уникнути потенційних суперечок, які є результатом інтенсивного впровадження та зростання популярності дистанційної освіти.

1. Закон про захист авторських прав в США від 15.04.1976 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: WWW/URL: <http://www.loc.gov/rr/news/brochure.html>. – 17.04.2008. – Назва з екрану.
2. Проблеми охорони інтелектуальної власності в Україні : Матеріали круглого столу, організованого Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Розумкова, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: WWW/URL: http://www.uceps.org/journal_pos.php?y=2001&cat=10&pos=62. – 21.04.2007. – Назва з екрану.
3. Intellectual property ownership in distributed learning / [Електронний ресурс] / Sara Ulius. – Режим доступу: WWW/URL: <http://www.educause.edu/issues/faculty.html>. – 17.05.2008. – Назва з екрану.
4. Товажнянський Л.Л., Кравець В.О., Кухаренко В.М. Проблеми дистанційної освіти в Україні / Л.Л. Товажнянський, В.О. Кравець, В.М. Кухаренко: Зб. наук. праць “Комп'ютерне моделювання та інформаційні технології в науці, економіці та освіті”. – Кривий Ріг : І.В.І., 2002. – С.118–124.
5. Полат Е. Проблемы организации системы дистанционного обучения в Российской Федерации / Евгения Полат // Интернет-Освіта-Наука : Збірник матеріалів Четвертої міжнародної конференції «ІОН-2004». – Т. 1. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2004. – С. 144–148.
6. Про авторське право і суміжні права, від 23.12.1993 №83792-ХІІ: Збірник законів. – Х. – ПП „ІГВНІ”, 2006. – 352 с.
7. Цивільний кодекс України № 435-IV станом на 1 груд. 2003 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. : Парлам. вид-во, 2006. — 244 с. — (Бібліотека офіційних видань).
8. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право, від 20.12.1976 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: WWW/URL: http://www.wipo.int/clea/docs_new/pdf/en/us/us001en.pdf. – 17.04.2008. – Назва з екрану.
9. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, від 16.12.1976 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: WWW/URL: http://www.wipo.int/clea/en/text_html.jsp?lang=EN&id=3923. – 17.04.2008. – Назва з екрану.
10. Кухаренко В.М. Дистанційне навчання. Умови застосування. Дистанційний курс : Навчальний посібник / В. М. Кухаренко, О. В. Рибалко, Н. Г. Сиротенко; за ред. В. М. Кухаренко. – 3-є видання. – Харків : НТУ “ХПІ”, 2002. – 320 с.
11. Голощук Р. О. Використання інформаційних засобів автоматизованого проектування та розробки програмного забезпечення / Р. О. Голощук, Я. П. Кісь // Інформаційні системи та мережі : Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2000. – № 406. – С. 164–170.
12. Наказ Міністерства освіти і науки України №40 від 21.01.2004. «Положення про дистанційне навчання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: WWW/URL: <http://udec.ntu-kpi.kiev.ua/udec.nsf/Content?OpenPage> – 17.04.2006. – Назва з екрану.